

AZ ALAKTANI KUTATÁSOK ÚJABB LEHETŐSÉGEI

KIEFER FERENC

1. Bevezető

Az alaktan a nyelvtudomány leghagyományosabb kutatási területei közé tartozik. Mi újat lehet tehát mondani róla?

Az alaktan mint a nyelvelírás 'komponense' a nyelvtanírás kezdetei óta szerepel a nyelvtanokban. Az alaktani fejezetek fő célja a ragozás, szóképzés és szóösszetétel általános jellemzése és osztályozása volt. A mai alaktani kutatások ezzel szemben egyrészt kapcsolatokat keresnek a nyelvelírás egyéb komponenseihez, elsősorban a fonológiához és a szintaxisához, másrészt az alaktan belső ügyeit is a korábbi leíráshoz képest szigorúbb módszertani elvek szerint próbálják rendezni. A más komponensekkel való kapcsolatrendszer vizsgálata feltételezi az ezektől való elhatárolás kérdésének tisztázását is. Más szóval, ahhoz, hogy az alaktan és a fonológia kapcsolatrendszerét adekvát módon le tudjuk írni, tudnunk kell, hogy hol húzódik kettejük között a határ. Ugyanez vonatkozik az alaktan és a szintaxis kapcsolatrendszerének vizsgálatára is. Ez azt jelenti, hogy a kapcsolatrendszerek vizsgálatánál végső soron azt a kérdést is tisztázni kell, hogy hol is helyezkedik el a morfológia: különálló komponensről van-e szó, vagy pedig része a morfológia a fonológiának, a szintaxisnak vagy a lexikonnak. Az is elképzelhető, hogy a morfológia mindenütt jelen van: a lexikonban, a szintaxisban, és a fonológiában egyaránt. A szigorúbb módszertani elvek alkalmazása elsősorban azt jelenti, hogy egy-egy kérdés eldöntésénél strukturális kritériumokat keresünk, de jelentheti azt is, hogy egy-egy megoldást általános nyelvészeti tétellel támasztunk alá. Az alábbiakban két-két példán fogom bemutatni a morfológia és a fonológia illetőleg a morfológia és a szintaxis kapcsolatrendszerének néhány szempontját. Ugyancsak két példa szolgál majd a tövek, ragok, jelek és képzők kapcsolódásának szabályszerűségének bemutatására.

2. A morfológia és a fonológia kapcsolatrendszere

2.1. Az ideális fonológiai folyamatok nem veszik figyelembe a morfológiai szerkezetet: a megadott fonológiai környezetben automatikusan működnek. Ilyen automatikus fonológiai szabály a zöngéesség szerinti hasonulás:

adta → (atta), *zabkása* → ('kása), *vedd ki* → (vett ki).

A fonológiai szabályok többsége azonban nem ilyen. A szabályok működéséhez ugyanis a fonológiai információn túl morfológiai információra is szükség van. Az ilyen szabályokat morfofonológiai (vagy: morfonógiai) szabályoknak nevezzük.

A magánhangzó-illeszkedés például morfológiai szabály, mivel hatásköre az egyszerű szóra és annak toldalékaira terjed ki:

könyv-ek-ből, lányok-nak, kert-ek-en, de könyvborító, lánygyermek, kertbarát.

A felszólító módjel hasonulása is morfológiai jelenség:

néz-j → (nézz), *mász-j* (mássz). Vö. *kéj-jegy* → * (kézzegy)

nászfáték → * (nászfáték).

A morfológiai szabályokat ezt a legegyszerűbb fajtáját még a fonológiához sorolhatjuk, annál is inkább, mivel a fonológiai szó fogalma pontosan ilyen szabályok segítségével határozható meg.

2.2. A morfológiai szabályok második típusa már nem elégszik meg a szóhatárra vonatkozó (morfológiai) információval: szüksége van a szótó típusára vonatkozó vagy egyéb idioszinkratikus információra is. Ide tartoznak például a töváltakozást leíró szabályok. A *fa* – *fát*, *epe* – *epét* esetében a szótári információ között szerepelnie kell a szóvégi magánhangzó nyúlásra vonatkozó utalásnak. Az ily módon megjelölt magánhangzó minden toldalék előtt megnyúlik. A magánhangzó rövidülésnél kissé más a helyzet: *kéz* – *kezet*, *kéznek*, *kezek*, *kézen*. Más szóval, a rövidülésre utaló információ kívül a szótárban azt is meg kell adni, hogy a rövidülés milyen toldalék esetében lép fel.

A töváltakozásra vonatkozó szabályokat allomorfiaszabályoknak is szokták nevezni. Az allomorfiaszabályok általában kisszámú szótárilag jelölt egységre vonatkoznak, tárgyalásuk a morfológia feladata.

Az allomorfiaszabályok azonban nemcsak a töváltakozásokra vonatkoznak. Az ún. kötőhangok, amikor valóban kötőhangok, vagyis amikor ejtéskönnyítő szerepük van, fonológiailag könnyen magyarázhatók. A *kert-ek* és *part-ok* esetében a többesjel előtti *e*, ill. *o* magánhangzó magánhangzó-betoldásként értelmezhető, a többesjel a szó végén a magyarban megengedhetetlen mássalhangzótorlódást eredményezhet: *kert-k*, *part-k*, amit fel kell oldani.

Az ún. nyitótöveknél azonban más a helyzet: *ház* – *házat*. Itt a *ház* is lehetséges lenne, vö. a helyes *gázt*, *gőzt* alakokkal! Ezenkívül a toldalék előtt nem a várt *o* magánhangzót, hanem az *a* magánhangzót találjuk. A nyitótövek esetében tehát a leírásnak lexikai információra kell támaszkodnia. Ennek az információnak két dolgot kell tartal-

maznia: egyrészt meg kell adnia, hogy milyen toldalékok előtt kell magánhangzót betoldani, másrészt utalnia kell a betoldandó magánhangzó minőségére is.

A magyar nyelv morfológiája viszonylag egyszerű, ami valószínűleg a nyelv agglutinatív jellegével függ össze, hiszen a flektáló nyelvekre általában a gazdag morfológia a jellemző.

3. A morfológia és a szintaxis kapcsolatrendszere

A szintaxis és a morfológiai közti kapcsolat kétféleképpen értelmezhető. Egyrészt szó lehet a szintaktikai szempontok érvényesüléséről a szó szerkezetben, másrészt vizsgálható a kérdés abból a szempontból is, hogy morfológiai szerkezetekkel mit kezd a szintaxis. Nézzünk mindkét esetre egy-egy példát!

3.1. Az összetételek vizsgálatánál az utóbbi években fontos szerephez jutottak az ún. deverbális fejű összetételek. Az ilyen (kéttagú) összetételekben az utótag igéből képzett főnév. Általánosan elfogadott feltételezés szerint a deverbális főnevek teljes mértékben (vagy részben) örökölhetik az alapige argumentumszerkezetét. Az argumentumszerkezet nemcsak a vonzatok számát jelenti, hanem azok tematikus szerepeit is magában foglalja. Íme néhány példa:

(a)	úszik	(x)	Pista úszik.
		Ágens	
	úszás	(x)	Pista úszása.
		Ágens	
(b)	épít	(x, y)	Pista építi a házat.
		Ágens Téma	
	építés	(x, y)	a ház építése (Pista által)
		Ágens Téma	

(c)	ellát	(x,	y,	z)	a pékségek ellátják a várost kenyérrel
	Ágens Recipiens Instrumentalis				
	ellátás	(x,	y,	z)	a város kenyérrel történő ellátása (a pékségek által)
	Ágens Recipiens Instrumentalis				

Fontos kérdés annak eldöntése, hogy kéttagú deverbális fejú összetételekben az előtag hogyan viszonylik az utótaghoz, illetőleg hogy az előtag kielégítheti-e a deverbális fej valamelyik argumentumát, és ha igen, melyiket.

A deverbális fejú összetételekben az alábbi szabályszerűségeket figyelhetjük meg:

(1) az előtag lehet alany: *gyermeknevetés, kutyaugatás, lombohullás, harangzúgás*.

Ez az alany azonban vagy nem Ágens szerepű (mint a *lombohullás*-ban), vagy nem rendelkezik az Ágens tipikus tulajdonságaival (nem cselekszik szándékosan, a tevékenység nem célirányos, a cselekvés nem hoz létre új állapotot („nem kauzatív”), a cselekvés nem jár mozgással). Alany funkciójú előtaggal csak tárgyatlan igéből képzett fej esetében találkozhatunk.

(2) Az előtag lehet tárgy: *kormányátalakítás, csapatösszevonás, fakitermelés*. A tárgy általában Patiens szerepű. Tárgyas igéből képzett fej esetében az előtag csak tárgy lehet, az alany előtagként nem léphet fel. Ennek a magyarázata, hogy tárgyas igéknél az alany általában tipikus Ágens szerepű és az ilyen alany, mint ahogy azt már az előző pontban láttuk, nem szerepelhet összetételben.

Első pillantásra a *levélírás, újságolvasás, favágás* is tárgy funkciójú előtaggal rendelkező deverbális fejú összetételnek tűnhet. Ezeknek az „összetételeknek” a szerkezete azonban nem (a), hanem (b).

(a) [[levél]_N [[ír]_V ás]_N]_N

(b) [[[levél]_N [ír]_V ás]_N]

Más szóval, a *levélírás*, a *levelet ír* komplex predikátum nominalizációjának az eredménye; így tehát elsődlegesen szóképzésről és nem szóösszetételről van szó. A komplex predikátum persze az összetételekhez hasonló módon jön létre. Van azonban egy fontos különbség a kétféle képzés között: míg az összetételeknél, mint láttuk, az előtag és az

utótag (a fej) közötti szintaktikai viszony az ige és vonzatai közötti eredeti szintaktikai viszonyt tükrözi, a komplex prédikátum képzésénél megszűnik ez a viszony, a *levelet ír* prédikátumnál a *levél* mintegy 'inkorporálódik' az *ír* igébe, annak 'belső' tárgyává válik. Következésképpen a *levélírás*-ban sincs már meg az ige és annak tárgya közötti viszony, az előtagról ezért nem mondható, hogy az kielégíti a fej tárgyi argumentumát.

(3) Háromargumentumú ige esetében az előtag lehet instrumentalis: *hűselltetés, hőlégkezelés*. Ebben az esetben előtagként sem az Ágens, sem pedig Recipients, illetve Patiens szerepű argumentum nem léphet fel.

A szintaktikai viszonyok a deverbális fejű összetételekben könnyen tetten érhetőek, a szerepük egyéb összetételekben azonban már nem annyira nyilvánvaló.

3.2. A komplex prédikátumok képzésén mutathatjuk be a morfológia és szintaxis közti kapcsolat fent említett második szempontját.

A névelőtlen tárgy + ige szerkezet sok rokonságot mutat az összetételekkel: (a) az összetételeknél az előtag kapja a szóhangsúlyt, a komplex prédikátumoknál a névelőtlen tárgy. Például '*emberrabló, 'újságot olvas*'; (b) szemantikailag az előtag nem referenciális elem: nem egy adott egyed (vagy: egyedek összességét) azonosít a világban, hanem generikus jelentésű. Például az *embervadászat* előtagja nem utal azonosítható módon valamelyik emberre vagy embercsoportra. Hasonlóképpen az *újságot ír* névelőtlen tárgya sem lát el referenciális funkciót, mivel generikus értelmű. (c) Úgyanúgy, mint az összetételeknél, a komplex prédikátumok esetében is gyakori a lexikalizáció: *gyökeret ereszt, hidat ver, köszönetet mond*.

Az igezőtökhöz hasonlóan a névelőtlen tárgy is megváltoztatja az alapige argumentumszerkezetét. Például *Péter nyitja az ajtót – Péter ajtót nyit barátjának; Éva nézi a könyvet – Éva könyvet néz édesanyjának*.

Mindezek a tulajdonságok arra utalnak, hogy a komplex prédikátumok képzésének a helye a lexikon, szintaktikailag képzésük nem oldható meg. Mivel a névelőtlen tárgy tárgyrágot kap, a képzésnek morfológiai következményei is vannak.

A lexikailag képzett komplex prédikátumok szintaktikai szempontból azonban nem számítanak szónak. Ezért szintaktikai műveletek elválaszthatják egymástól a névelőtlen tárgyat és az igét:

Péter Évának ír levelet.

Péter nem ír levelet.

Péter levelet szeretne írni.

Ezért a lexikai képzésnek gondoskodnia kell arról, hogy a szintaxis szabadon változtathasson a szerkezeten, ami megoldható például úgy, hogy a szerkezetnek kétféle jellemzést adunk: a lexikai jellemzésben szószintű kategóriát rendelünk hozzá, a szintaktikaiban szintagma ('frázis') szintűt.

4. A morfológia belső ügyei

A morfológia hagyományos területei is új megvilágításba kerülnek, ha korszerű módszerekkel közelítünk hozzájuk. Erre is két példát szeretnénk bemutatni.

4.1. A magyar esetrendszer nem kevés fejtörést okozott nyelvészeinknek. Megfelelő kritérium hiányában nem meglepő, hogy az esetragok számát nem lehetett egyértelműen meghatározni. Vegyük röviden sorra a legfontosabb szóba jöhető kritériumot!

(a) Az esetrag olyan todalék (kötött morf), amely után más todalék (kötött morf) nem állhat.

Az (a) következtében esetragnak minősül például a *-ban/-ben* és a *-ra/-re*, vö. *könyv-ek-ben*, *szék-ek-re*, mivel a *-ban/-ben* és a *-ra/-re* után nem következhet más todalék. Az (a) kritérium azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétel. Vagyis ha *x* esetrag, akkor utána nem következhet más todalék, de ha *x* után nem következhet más todalék, ebből még nem következik *x* esetrag volta. Így például a határozói *-on/-en* vagy *-ul/-ül* képző után sem állhat további todalék: *nagyon*, *szépen*, *jól*, *rosszul*, még sincs szó esetragról. Hátránya az (a) kritériumnak továbbá az is, hogy éppen azokban az esetekben nem ad elégséges feltételt, amelyeknél a todalék esetrag volta az eldöntendő kérdés: *órákor*, *példaképpen*.

(b) Az esetrag meghatározható disztribúciós eszközökkel: csak az a morf lehet esetrag, amely szabadon kombinálható a legkülönbözőbb típusú főnevekkel (konkrét- elvont, tulajdonnév, többes számú főnév, birtokos személyraggal ellátott főnév).

Ezzel a kritériummal is baj van. Tapasztalati tény ugyanis, hogy minél gazdagabb egy esetrendszer, annál gyakrabban lesz hiányos a paradigma. A kombinálhatóság lehetetlensége tehát semmit sem bizonyít. Egy todalék gyakran szemantikai okok miatt nem jelenhet meg a főnév után. A *-ként* például nehezen kombinálható elvont főnévvel (? *szépségként*), egyáltalán nem szerepelhet tulajdonnév után (**Budapestként*) és ritka többes számú főnév esetében (*autókként*). Ennek ellenére esetragnak szokták tekinteni. Ha viszont a disztribúciós kritérium alapján a *-ként* esetrag, akkor az *-ul/-ül* is az, a két todalék disztribúciós viselkedése lényegében azonos.

(c) Az esetrag nem változtatja meg a főnévi szófaji hovatartozását.

Ez a kritérium is csak szükséges, de nem elégséges, márpedig a működőképes kritériumnak szükséges és elégséges feltételt kell tartalmaznia. Azt, hogy (c) nem fogalmaz meg elégséges feltételt, könnyű belátni: azok a képzők, amelyekkel főnévből főnevet képzünk, szintén nem változtatják meg a főnév szófaját: *emberség, tulajdonos*.

(d) Valamely toldalék (kötött morf) akkor esetrag, ha esetviszonyt képes kifejezni.

A (d) kritérium feltételezi az esetviszony fogalmát, ebben az esetben tehát egy tisztázatlan fogalmat, az esetrag fogalmát, egy másik, még kevésbé tisztázott fogalommal szeretnénk megmagyarázni. A (d) kritérium ilyen körülmények között azonban nem működhet.

(e) Valamely toldalék akkor esetrag, ha a vele ellátott főnév lekötötheti egy ige valamely vonzatát (argumentumhelyét).

Az (e) kritérium szerint egy toldalék esetrag volta az igétől (pontosabban: egy esetadótól, egy régenstől) függ. Az (e) kritérium szükséges és elégséges feltételt fogalmaz meg: ha egy toldalékolt főnév fellép vonzatként, akkor a szóban forgó toldalék esetrag, ha egy toldalék esetrag, akkor a toldalékkal ellátott főnévnek szerepelnie kell valamely esetadó vonzataként.

Az (e) kritérium alapján a *-kor* nem esetrag, mert nincs olyan esetadó, amely egy ezzel a toldalékkal ellátott főnevet kívánna. Ugyanakkor az *-ul/-ül* esetrag, mert a vele toldalékolt főnév előfordult vonzatként: *tanítóul fogad, vezérül választ*.

Az (e) kritériumhoz azonban még valamit hozzá kell tennünk, mert jelenlegi alakjában nem zárja ki a határozó képzőit. Vannak ugyanis határozói vonzatot kívánó igéink is: *jól bánik vkivel/vmivel, szépen lakik*. A határozói vonzatokra az jellemző, hogy alakjuk nincs egyértelműen meghatározva: *ügyesen/ügyetlenül bánik, ólban/ utcán/ a híd alatt lakik*. Főnévi vonzat esetében a vonzat alakját is egyértelműen meghatározza az esetadó. Az (e) kritérium pontosabban megfogalmazva tehát így fest:

(f) Valamely toldalék akkor (és csakis akkor) esetrag, ha a vele toldalékolt főnév lekötötheti egy esetadó valamely, alakja szempontjából is meghatározott vonzatát.

4.2. Az *j-s* a *j* nélküli birtokos személyrag kérdése az utolsó itt tárgyalandó problémánk. Két kérdésre keresünk választ: (1) Bizonyítható-e a *j-s* alakok terjedése?, (2) Ha igen, akkor mivel magyarázható terjedésük?

Előjáróban csak annyit, hogy a kérdés nyilvánvalóan csak olyan esetekben merül fel, ahol elvileg mindkét toldaléktípus megjelenhet.

Az első kérdést megkísérelhetnénk statisztikai módszerekkel megválaszolni; egyáltalán nem világos azonban, hogy hogyan kell ehhez a megfelelő korpuszokat ki-

választani. Egyszerűbb és megbízhatóbb az alábbi eljárás. Egy alak terjedését négyféle teszttel vizsgálhatjuk.

(1) Megnézzük, hogy mi a változás iránya.

Tudjuk, hogy a *kert-e*-ből *kert-je* és a *vad-a*-ból *vad-ja* lett, az ellenkező irányú változásra azonban nincs példa. Tehát nincs

ablak-ja → *ablak-a*, *szék-je* → *szék-e*

típusú változás.

(2) A gyermeknyelv a terjedőben lévő, termékenyebb alakokat preferálja. A második teszt gyermeknyelvi adatokra támaszkodik.

A gyermeknyelvben nem ritkák a *játék-ja*, *cukor-ja* alakok, tehát a *j-s* alakok ott is fellépnek, ahol a norma szerint nincs *j-s* alak. A gyermeknyelvben nem ritka a 'túlgenerálás' sem:

feje-je, *lábaja*.

(3) Az idegen eredetű szavak többnyire *j-s* alakokkal jelennek meg:

Jelcin-je, *Clinton-ja*

szoftver-je, *drink-je*

(4) Mindig tanulságos az értelmetlen (nonszensz) szavak vizsgálata. Ezek majdnem kivétel nélkül a *j-s* alakokat kedvelik:

gunyv-ja, *himszor-ja*

teréb-je, *zsigúr-je*.

A négy teszt alapján nemcsak az állapítható meg, hogy a *j-s* alakok terjedőben vannak, hanem az is, hogy a *j* nélküli alakoknál termékenyebbek. De vajon mi ennek a termékenységnek a magyarázata?

Kísérletileg igazolható, hogy a szószerkezet transzparens volta percepciót könnyítő tényező. Azaz minél transzparensabb egy szószerkezet, annál könnyebben percipiálható. Mármost a szószerkezeti (morfotaktikai) transzparencia legmagasabb foka az, amikor minden morfhatar egybeesik egy szótárhattárral. Ilyen esetben a toldalékolás nem befolyásolja a tő szótagszerkezetét. A transzparencia eggyel alacsonyabb foka, amikor a morfhatar nem esik egybe a szótaghattárral és ezért a toldalékolás a tő 'újraszótágotolását' (reszillabifikációját) teszi szükségessé. A morfotaktikai transzparencia legalacsonyabb foka a szuppletivizmus.

A nyelvi változás, ha más tényező nem zavarja, a magasabb fokú morfológiai transzparencia irányába mutat.

Nézzük most meg, hogy mit is jelent ez a mi problémák szempontjából. A morfhatárt + jellel, a szótaghatárs \$ jellel jelöljük.

(a)	asztal+ja	b)	asztal+a
	asz\$ta\$ja		asz\$ta\$la

Látható, hogy (a)-ban a (b)-nél magasabb a morfológiai transzparencia; mivel (a)-ban a *-ja/-je* előtti morfhatár egyidejűleg mindig szótaghatár is, ezzel szemben (b)-ben ez a morfhatár nem esik egybe szótaghatárral. A morfológiai transzparencia magasabb foka tehát megmagyarázza a *j-s* alakok terjedését.

IRODALOM

- Kiefer Ferenc 1987: A magyar főnév esetei, *Magyar Nyelv* 83, 481–486.
- Kiefer Ferenc 1990: *-a/-e* vagy *-ja/-je*? *Nyelvtudományi Közlemények* 91, 89–95.
- Kiefer Ferenc 1991: A magyar összetételek szintaktikai osztályozásáról, in Hunyadi László–Klaudy Kinga–Lengyel Zsolt–Székely Gábor szerk.: *Könyv Papp Ferencnek*, Debrecen, KLTE, 69–78.
- Kiefer Ferenc 1992: Compounds and argument structure in Hungarian, in Kenesei István–Pléh Csaba szerk.: *Approaches to Hungarian* 4, 51–66.
- Kiefer Ferenc–Kömlősy András 1991: *Argument structure and adverbials*, Antwerp, ESF-Report.

RECENT ADVANCES IN MORPHOLOGICAL ANALYSIS
AND THE MORPHOLOGY OF HUNGARIAN

FERENC KIEFER

It is an important task to examine the role of morphology in the description of Hungarian in the light of recent advances in theoretical morphology. Traditionally, morphological description consisted in the enumeration of paradigms, suffixes and prefixes normally intermingled with anecdotal semantic remarks. Contemporary research must answer the question concerning the place of morphology in linguistic description. Morphological research embraces three major areas: (i) the morphology-phonology interface, (ii) the morphology-syntax interface and (iii) questions pertaining to the internal organization of morphological structure. By way of illustration the paper discusses some examples taken from Hungarian: (i) some nonautomatic phonological rules as well as allomorphic rules, (ii) the Hungarian case system and the distribution of the possessive allomorphs, and (iii) synthetic compounds and complex predicates.